

TÜRK

2020, Yıl/Year: 8, Sayı/Issue: 23, ISSN: 2147-8872

TÜRK Uluslararası Dil, Edebiyat ve Halkbilimi Araştırmaları Dergisi

TURUK International Language, Literature and Folklore Researches Journal

Geliş Tarihi / *Date of Received*: 09.10.2020

Kabul Tarihi / *Date of Accepted*: 10.12.2020

Sayfa / *Page*:128-146

Research Article / Araştırma Makalesi

Yazar / *Writer*:

 Arş. Gör. Dr. Tolga Öntürk

Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü

tolgaonturk@yyu.edu.tr

 Doç. Dr. Murat Öztürk

Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Eğitim Fakültesi, Ortaöğretim Sosyal Alanlar Eğitimi Bölümü

mozturk@yyu.edu.tr

MİR HÜSEYİN NİŞÂBÜRİ'NİN MUAMMÂ RİSÂLESİ'NE YAZILAN TÜRKÇE ŞERHLER: İKİ BİLİNMEYEN ŞERH

Öz

Mir Hüseyin Muammâyî, 15. yüzyılda İran'ın Nişâbûr kentinde yaşamış önemli bir muamma şairidir. Ali Şîr Nevâyî ve Mollâ Câmî ile yakın dostluğu olan Mir Hüseyin, muamma söyleme ve çözümünü konusunda yazdığı risâlelerle bu alanın öncülerinden kabul edilir. Mir Hüseyin'in *Risâle der-Esmâ-i Hüsnâ* ve *Risâle-i Muammâ* adlı risalelerinde muamma tertibi, çözüm yolları, muamma örnekleri gibi hususlar derinlemesine anlatılmış ve bu eserler hem İran edebiyatında hem de Türk edebiyatında muammanın gelişme ve yayılmasına etki etmiştir.

Mir Hüseyin'in muamma risaleleri Türk edebiyatında çok fazla rağbet görmüş, bu eserlere pek çok şerh yazılmıştır. Bunlardan en meşhur olanı Gelibolulu Mustafa Sürûri'nin *Şerh-i Muammeyât-ı Mîr Hüseyin* adlı eseri ve Lamîî Çelebi'nin *Şerh-i Mu'ammeyât-ı Lâmiû Çelebî alâ Esmâ-i Hüsnâ* şerhidir. Bunların yanı sıra bazı müellifler tarafından da Mir Hüseyin'in risâlelerine şerhler yazılmış, muammaları çözülmüştür.

Çalışmamızda öncelikle şerh ve muamma kavramları hakkında bilgi verilmiş, ardından Mir Hüseyin ve onun muamma risaleleri tanıtılmıştır. Bu risalelere yapılan şerhlere yer verilmiş ve bugüne kadar üzerinde herhangi bir çalışma yapılmamış olan iki şerh incelenmiştir. Bunlardan ilki Milli Kütüphane'de

bulunan ve 06 Mil Yz A 8543 arşiv numaralı Haşim b. Mikâ'il'e ait olan eserdir. Diğeri ise İÜ Nadir Eserler Ktp. TY3597 arşiv numaralı şerhtir. Bu şerhler tanıtıldıktan sonra Sürûri'nin şerhi ile yukarıda zikredilen iki yeni eser, şerh tekniği açısından karşılaştırılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Divan Edebiyatı, Muamma, Mîr Hüseyin, Şerh, Hâşimî

TURKISH COMMENTS WRITTEN ON THE MUAMMÂ RISÂLE OF MİR HÜSEYİN NİŞÂBÛRÎ: TWO UNKNOWN COMMENTS

Abstract

Mir Hüseyin Muammâyî is an important enigmatic poet who lived in Nishapur, Iran in the 15'th century. Mir Hüseyin, who was close friends with Ali Şir Nevâyî and Molla Câmî, is considered one of the pioneers of this field with his treatises on telling and solving the enigma. In Mir Huseyin's treatises called *Risâle der-Esmâ-i Hüsnâ* and *Risâle-i Muammâ*, matters such as enigma arrangement, solution ways and examples of enigmas were explained in depth and these works influenced the development and spread of the enigma both in Iranian literature and Turkish literature. The enigmatic treatises of Mir Huseyin were very popular in Turkish literature and many commentaries were written on these works. The most famous of these is the work *Şerh-i Muammeyât-ı Mîr Hüseyin* by Gelibolulu Mustafa Sürûri and *Şerh-i Muammeyât-ı Lâmiî Çelebi Ala Esmâ-i Hüsnâ* by Lamiî Çelebi. In addition to these, commentaries were written in Mir Huseyin's treatises by some authors and their enigmas were resolved. In our study, firstly, information was given about the concepts of annotation and enigma, and then Mir Hüseyin and his enigmatic treatises were introduced. The commentaries made on these treatises were included and two commentaries on which no work has been done to date have been examined. The first of these is the work belonging to Haşim bin Mikâ'il, which is found in the National Library in Ankara and archive number 06 Mil Yz A 8543. The other is the commentary with the archive number of İÜ Nadir Eserler Ktp TY3597. After these annotations were introduced, Sürûri's commentary was compared with the two new works mentioned above in terms of annotation technique.

Keywords: Divan literature, enigma, Mir Hüseyin, commentary, Hâşimî

Giriş

Arapça bir kelime olan “şerh” lügatlerde, “açma, yarma, ayırma, açıklama, yorumlama, genişletme, izah etme” gibi pek çok anlama gelmektedir (Devellioğlu 2000: 991; Kartal 2009: 636; Şemseddin Sami 2006: 553). Bir edebi terim olarak da bir metnin sırlarını, ince dikkatler gerektiren ifadelerini, içinde barındırdığı noktelerini açıklama ve yorumlama ve bu amaçla yazılan kitap; bir edebi eseri, bir risâleyi veya bir kitabı kelime kelime açıp izah ederek ihtiva ettiği bütün dil, anlam, sanat ve estetik özellikleri ile o eserin anlaşılmasını sağlamanın özlü bir ifadesi şeklinde izah edilebilir (Yılmaz 2007: 272).

Eski Türk edebiyatında önemli bir yere sahip olan şerhler, klasik metinlerin okuyucular tarafından daha kolay anlaşılması amacıyla kaleme alınmıştır. Divan edebiyatının ilk dönemlerinden itibaren gerek dinî gerek din dışı pek çok eser şerh edilmiştir. Birçok gazel, kaside, mesnevi ve divan şerh edilen eserler ve nazım şekilleri arasındadır. Edebî ve kültürel etkileşim ve gelişime önemli katkısı olan şerh metodu, Türk şair ve müelliflerinin Arap ve Fars kültürlerinin kaynaklarını anlama ve kullanmalarında kolaylık sağlamıştır.

Bir konunun diğer insanlar tarafından anlaşılmaması, zor anlaşılması yahut yanlış anlaşılması; yine taliplerinin arzuları ve şarihin kendi bildiğini ve anladığını diğer insanlarla paylaşmak istemesi şerhin yazılma sebepleri arasında sayılabilir (Erdoğan 1997: 2). Şerhlerde şarihin hem diğer şarihlerden hem de muhatabı olan okurundan daha bilgili olduğunu ispatlama amacı vardır. Şarihin şerhe konu olan eseri ve şairi diğerlerinden daha iyi anladığı, bu hususta yetki sahibi olduğu ve diğerlerinden üstün olduğunu bildirme çabası vardır. Ayrıca şarihler sebab-i telif bölümlerinde “bir müşkilatı çözmek ve halletmek” için şerh yazdıklarını belirtmişlerdir (Ünlü 2014: 161-163).

“Klasik şerh edebiyatı” denilince ise aklımıza Arap, Fars ve Türk edebiyatının klasik eserlerine yine Arapça, Farsça ve Türkçe yazılan şerhler gelmektedir. Divan edebiyatının ilk dönemlerinde daha çok dinî içerikli ilahî, gazel ve kasidelerin şerh edildiği görülmektedir. Klasik anlamda yapılan şerhler ise ekseriyetle 16. yüzyılda yazılmıştır. Bu yüzyılın önemli şarihlerinden Gelibolulu Sürûrî, Şem‘î Şem‘ullah ve Sûdî-i Bosnevî gibi isimler şerh tekniğini ileri seviyeye taşımış isimlerdir.

Hâfız, Saib, Urfî, Şevket gibi İranlı şairlerin divanları, Mevlana’nın *Mesnevi’si*, Sâdî-i Şirâzî’nin *Bostan ve Gülistan’ı*, Mollâ Câmî’nin *Bahâristân ve Tuhfetü’l-Ahrâr’ı*, Attar’ın *Pendnâme ve Mantıku’t-Tayr’ı*, Fettâhî-i Nişâbûrî’nin *Şebistân-ı Hayâl’i*, *Tuhfe-i Şahidî* ve *Tuhfe-i Vehbî* gibi bazı önemli lügatler, İmam Busîrî’nin *Kaside-i Bürde’si* şerh edilen başlıca eserlerdendir.

Edebiyatımızda şerhler manzum ve mensur şekilde olabilmektedir. Şarihlerin şerh metotları genel çerçeve ile şöyledir: İlk önce şerh edilecek metin (beyit, mısra vs.) verilir. Ardından bu metnin manzum tercümesi yapılır. Şarihler beyitte ya da mısradaki geçen kelimelerin lügat manalarını vererek beyti daha anlaşılır hale getirir. Bundan sonra metin anlam yönünden incelemeye tâbi tutulur. Şarih metinde yer alan atasözlerini, kalıp ifadeleri, çeşitli iktibasları, telmihleri ve söz sanatlarını açıklama yoluna gider. Bazen bir mazmun açıklanırken metin içi veya metinlerarası alıntılama ve gönderme yapılır. Bazı şarihler mukayeseli bir şekilde şerh yaparak metnin önceki şerhlerine ait beğenmediği yerler varsa bunlara yönelik *reddiye* yapar. Özellikle Sûdî-i Bosnevî’nin şerhlerinde çok fazla reddiye yaptığı görülür. Sûdî’nin *Gülîstân Şerhi’*nde geçen bazı örneklere göre Sürûrî, İbn Seyyid Ali, Şem‘î, ve Kâfî reddiye örneklerine yer vermiş, bilhassa Lâmiî diğerlerine göre *Gülîstân’ı* ilk şerh eden olduğu için diğer şarihler tarafından eleştirilmiştir. Bu eleştirileri değerlendiren Sûdî, “mu’teriz, mu’teraz, bî-vech taarruz eylemiş, zâid söylemiş” gibi ifadeler kullanarak bazı değerlendirmelerde bulunur. Şarih bazen haklı gördüğü bir şarihi savunmuş, bazen de şarihleri diğer şarihlere yönelttikleri reddiyeler yüzünden reddetmiştir (Yılmaz 2001: 112).

Yukarıda bahsedilen şerhlerin yanı sıra belagat türünden pek çok eserin de müellifler tarafından şerh edildiğini görmekteyiz. Ömer b. el-Hâcib’in Arap grameri alanındaki *Kâfiye* adlı

eseri başta olmak üzere, *Emsile, Binâ, Avâmil, İzhâr, Misbâh* gibi dilbilgisine dair eserlerin şerhiyle karşılaşmak mümkündür (Yılmaz 2007: 277). Özellikle 15. yüzyılda İran ve Çağatay edebiyatında Mir Hüseyin Nişâbûrî, Şerâfettin Ali Yezdî, Mollâ Câmî gibi isimler tarafından kaleme alınan çeşitli muamma risâleleri Sürûrî ve Lâmiî gibi müellifler tarafından şerh edilmiştir. Muamma şerhlerine geçmeden önce konunun daha iyi anlaşılması için muammanın tanımı ve çözüm yolları hakkında kısaca bilgi vermeyi uygun görüyoruz.

Muamma kelimesi ‘amiye kökünden türemiş bir ism-i mef’ûldür. Gizlenmiş, saklı ve güç anlaşılır şey manasına gelmektedir. Belagatin dallarından “beyân” bahsine dahil olan muamma, bir insan veya herhangi bir şeyin kendisini değil, ismini nesir veya nazım içinde gizlemeye denir.

“Muammalar oldukça zekice ve ustaca nazmedilmiş manzumelerdir. İçine çok ustaca yerleştirilen cevap, yani halledilmesi gereken isim, genellikle iki mısraa serpiştirilmiş olan harf ve kelimelerin çeşitli usullerle bir araya getirilmesiyle bulunur. Bütün ayrıntılarına kadar özellikleri tespit edilen bu sanatın, gizleme şekilleri zevke hoş gelmek ve intikali imkân dışında bulunmamak üzere tertip edilmiş olması gerekir.” (Arslan 2000: 255)

Muammaların tertibi ve çözümü için bilinmesi gereken kaideler İran ve Türk edebiyatındaki bazı risalelerde belirtilir. Özellikle Mir Hüseyin ve Mollâ Câmî’nin muamma risaleleri bu konuda çok detaylı bilgiler sunmaktadır. Bu eserlerde muamma genel olarak dört ana amel üzere inşa edilir. Bunlar da kendi aralarında alt başlıklara ayrılır. Muammayı anlayabilmek için aşağıdaki kaideleri bilmek gerekir:

A) A‘mâl-i Tahsilî: Muammanın harflerini veren işlemdir. Muammada gizlenen ismi ortaya çıkarmaya yarayan bu işlem dokuza ayrılır:

- 1) Tansis ve tahsis: Gizlenen ismi aynen bir kelime içinde yazıp onun nerede başladığını ve nerede bittiğini gizli olarak anlatmaktır.
- 2) Tesmiye: Gizlenen isimdeki harfleri isimleri ile zikretmektir.
- 3) Telmih: Muamma çözümünde, meşhur ve herkes tarafından bilinen kelimelere işaret etmektir. Örneğin haftanın günlerinden pazarın 1 ve elif’e, pazartesinin 2 ve bâ’ya, salının 3 ve cim’e işaret etmesi; burçlardan hamel’in sifra, sevr’in bire, cevza’nın ikiye işaret etmesi; yedi yıldızdan zühal’in lâm’a, müşteri’ni ye harfine işaret etmesi gibi.
- 4) Teradüf: Bir kelime zikredilip onun aynı dilde veya başka bir dildeki karşılığı kastedilir.
- 5) İştirak: Bir kelimenin birkaç manasından beyitte münasebeti olmayan manasını kastetmektir.
- 6) Tashif: Bir kelimenin şeklini, noktalarını değiştirmek, noktasız harfleri noktalı, nokta harfleri de noktasız yapmaktır.
- 7) Teşbih ve istiare: Bazı harfleri benzetme yolu ile sevgili hakkında kullanılan mazmunlar veya diğer benzeyen şeylerle ifade etmektir.
- 8) Hesab-ı Cümel: Ebced hesabıdır. Arap alfabesindeki her harfin ebced sisteminde bir sayıya denk gelmesiyle oluşur.

9) Kinaye: Hasıl edilmek istenilen harf veya kelimeyi dolaylı olarak anlatmak işlemidir. “İbdai ve ihtirai” diye ikiye ayrılır.

B) **A‘mâl-i Tekmîlî:** Bulunan harf ve hecelerin nasıl yan yana getirileceklerini, hangi harflerin düşeceğini veya hangi harflerin kalb olup değişeceğini bildiren işlemidir. Üç kısma ayrılır:

1) Te‘lif: İki kısma ayrılır. Te‘lif-i ittisâlî, iki harf veya iki ayrı kelimedeki olan harfleri birleştirip bir kelimede kullanmaktır. Te‘lif-i imtizacî ise bir harfin bir hecenin veya bir kelimenin başka bir kelimenin içine girmesidir.

2) İskat: Bir veya daha ziyade harfin düşürülmesine denir.

3) Kalb: Kelimedeki harflerin yer değiştirmesidir.

C) **A‘mâl-i Teshîlî:** Bu işlem, muammanın çözümü hususunda yol gösterip çözümü kolaylaştırır. Dört kısımdan oluşur:

1) İntikad: Muammada alınacak harflerin kelimenin neresinden olduğuna işaret eder. Örneğin; matla, baş, ser, dal, şah, ön, evvel gibi sözcükler ilk harfe delalet eder.

2) Tahlîl: Bir manaya delalet eden bir kelimeyi birkaç parçaya bölmeye denir.

3) Terkîb: Tahlil usulü ile bölünmüş kelimenin parçalarını başka harfler ve kelimeler ile birleştirip tek kelime meydana getirmeye denir.

4) Tebdil: Bir kelimenin bir veya daha fazla harflerini değiştirmeye denir.

D) **A‘mâl-i Tezyîlî:** Tezyîlî, muammada hasıl edilen kelimenin harekelendirme işlemidir. Tahrik, teskin, teşdid, tahfif, med, kasr, gibi alt işlemleri vardır (Tarlan 1936: 22-24).

Divan edebiyatında bu sanat 15. yüzyıldan itibaren görülmekle beraber, asıl 16. yüzyılda gelişimini göstermiştir. Bilindiği kadarıyla Anadolu sahasında ilk muamma söyleyen şair Muinî b. Mustafa’dır. Daha sonra II. Bayezid devri alimlerinden Amasyalı Münirî’nin muamma yazdığı bilinmektedir. Bunların dışında Ubeydî, Nazmî, Nâbî, Nesib Dede, Neylî, Nazîrâ gibi isimler muamma söylemeye önem vermişlerdir. Fakat Türk edebiyatının asıl muamma şairi Edirneli Emrî Çelebi’dir. Kendisi de Mir Hüseyin’in muamma risalesini okumuş ve bu alanda ilerleme kaydetmiş olan Emrî Çelebi, 600’ün üzerinde muamma söylemiştir (Saraç 1997: 302-308).

1. Mir Hüseyin’in Hayatı ve Eserleri

Tam adı Hüseyin b. Muhammedü’l-Hüsni eş-Şirâzî en-Nişâbûrî olan Mir Hüseyin’in, 15. yüzyılda İran’ın Horasan veya Nişâbur kentlerinden birinde dünyaya geldiği tahmin edilmektedir. Hakkında bilgi veren bütün kaynaklar onun çok büyük bir muamma şairi olduğunu bildirir. Doğum tarihi tam olarak bilinmeyen şairin H 904 (M 1498-99) tarihinde vefat ettiği kaynaklarda geçmektedir (Öntürk, 2019: 18).

Mir Hüseyin, bir süre Herat’ta yaşamış, burada Mollâ Câmî’nin talebesi olmuştur. Nevâyî, *Mecâlisü’n-Nefâyis* adlı eserinde, onun yumuşak ahlaklı ve güzel tavırlı biri olduğuna değinir. Etrafindakilere nazikçe davranan, son derece kibar bir şahsiyete sahip imiş. Nevâyî, Mir Hüseyin’in, muamma ilmindeki inceliği çok ileri dereceye taşıdığını ve ona ulaşmanın mümkün olmadığını ifade eder (Eraslan, 2015: 464). Bâbü de *Vekâyî*’sinde, “Her halde hiç kimse onun

kadar muamma söylememiştir. Bütün vaktini muamma için sarf etmiştir. Gayet mütevazî, iddiasız ve zararsız adammış.” der (Arat 2005: 353).

Mîr Hüseyin Muammâyî hakkında en detaylı bilgiler, Sürûrî'nin *Şerh-i Mu'ammeyât-ı Mir Hüseyin* adlı eserinde yer almaktadır. Sürûrî, Mir Hüseyin'in *Şefî î* mahlası ile şiirler yazdığını bildirir. Mîr Hüseyin, Herat'ta Mollâ Câmî ve Nevâyî ile yakın dostluklar kurmuş, hatta muamma hususunda onlarla çokça bilgi alışverişinde bulunmuştur. Mir Hüseyin, muamma ilminde Câmî ve Nevâyî'nin izinden gitmiş, özellikle Câmî'den dersler alıp onun muammalarına rağbet etmiştir. Ayrıca muamma risâlelerini de bu şahıslar adına tertip etmiştir (Öntürk, 2019: 21).

Mîr Hüseyin'in bilinen iki eseri de muamma hakkındadır. Muamma tanımı ve usulleri hakkında önemli bilgiler veren bu eserler Farsça kaleme alınmıştır. Müellifin ilk eseri *Risâle der-Esmâ-i Hüsnâ* adını taşımaktadır. Bu eser, Allah'ın doksan dokuz isminin her birine bir muamma yazılarak oluşturulmuş bir risâledir. Türk edebiyatında bu risâleye pek çok şerh yazılmıştır. Nazmî, Nazirâ İbrahim Efendi, Aliyyü'l-Arabî, Mevlanâ Nasrullah Şirâzî gibi isimlerin dışında bu risâleye yazılan en önemli şerh Lâmiî Çelebi'nin *Şerh-i Mu'ammeyât-ı Lâmiî Çelebî alâ Esmâ-i Hüsnâ* adlı eseridir (Baş 1999: 57).

Mîr Hüseyin'in muamma konusundaki asıl önemli eseri, *Risâle-i Muammâ*'dır. Bu eserde muamma tertip etme ve çözüme konusundaki kaide ve ameller tek tek anlatılmış ve 700'den fazla muamma örneği verilmiştir. Şair, bu muammaların bazılarının çözümüne de yer vermiştir. Ayrıca eserde, diğer şairlerin muamma risalelerinde bahsetmediği başka kaidelerden de söz edilmiştir.

Bu eserin Türk edebiyatında muammanın tanınma ve gelişmesine de önemli katkısı vardır. Ali Nihat Tarlan'ın, *Kınalızâde Hasan Çelebi Tezkiresi*'nden naklen anlattığına göre, “Rum diyarında muamma söyleyen ilk isimlerden olan Emrî ve Kınalızade Ali'nin birlikte çeşitli eserler incelediklerini ve Acem şairlerinden Mir Hüseyin'in risâlesini bulduklarını söyler. Risâleyi Emrî Efendi okumuş, Kınalızade ise istinsah etmiş ve birlikte iyice tetkik etmişler. Tarlan, bu iki şairin, bu şekilde muamma fenninde şöhret kazandıklarını naklen anlatır (Tarlan 1936: 5; Sungurhan 2017: 602). Mir Hüseyin'in risalesinin Türkiye'deki kütüphanelerde pek çok yazma nüshası mevcuttur (Öntürk, 2019).

2. Muamma Şerhleri

Türk edebiyatında muamma söylemeye gösterilen rağbet, muamma çözümü ve şerhi hususunda da kendini göstermektedir. Tertibi ve çözümü yönünden zeka gerektiren muamma türü, bir bakıma şairlerin belagat alanında kendilerini gösterdikleri bir sahadır. Bu yüzden birçok şair ve şarih hem Türk edebiyatındaki muamma örneklerinin çözümü konusunda hassasiyet göstermiş hem de bu türün Fars edebiyatındaki başat örneklerini şerh etme yoluna gitmiştir.

Genel olarak, muamma şerhi ve halli konusunda bilgi veren eserlerin yanı sıra¹ Fars edebiyatından Mollâ Câmî, Mir Hüseyin Nişâbûrî, Şerafeddin Ali Yezdî, Ali Ker, Ali Şir Nevâyî

¹ Fars edebiyatında muammanın kaidelerini veren başlıca eserler arasında Molla Cami'nin üç ayrı kitaptan oluşan eserleri gelmektedir. Bunlardan ilki olan *Hilye-i Hilel* adlı eser büyük önem taşımaktadır. Bunların yanı sıra Mir Hüseyin'in yukarıda zikredilen iki muamma eseri ile Ali Ker'in muamma risalesi de muamma çözüm yollarını ihtiva eden eserler arasındadır. Türk edebiyatında ise Bedr-i Dilşad'ın *Murad-name*'si, Ragıp Paşa Kütüphanesi'nde bulunan *Aruz Risâlesi* isimli eser, Ali Şir Nevâyî ve Fuzûlî'ye ait risalelerde de muamma çözümü konusunda bilgiler yer almaktadır (Bilkan 2000: 39-45).

gibi isimlerin muamma risâlelerine şerhler yazıldığı görülmektedir. Mehmet Arslan, Türk edebiyatında Câmî'nin risalesine şerh yazan isimleri şöyle sıralar: Edirneli İbrahim, Abdurrahman Şeref, Bedî, Râğıb-ı Amidî, Mustafa Sürûrî, Salâhî-i Uşşâkî, Kınalızâde Ali Çelebi, Fethullâh Arifi, Lâmiî, Muhyî-i Gülşenî, Tireli Muammâyî, Nazirâ-yı Gülşenî, Niyâzî-i Mısırî, Serraczade Abbas (2000: 262). Bu isimlerden bazılarının Mir Hüseyin'in risalelerine de şerh yazdığı görülmektedir. Zikredilen şerhler arasında en önemlileri Mir Hüseyin'in risalelerine yazılan şerhlerdir. Onun *Risâle Der-Esmâ-i Hüsnâ* adlı eseri 16. yüzyılın önemli müelliflerinden Lamiî Çelebi tarafından şerh edilmiştir. *Şerh-i Muammeyât-ı Alâ Esmâ-i Hüsnâ* isimli bu şerhte, Lamiî Çelebi tarafından muammanın tanımı ve çözüm yolları hususunda önemli bilgiler verilmektedir. Ardından şarih, Allah'ın doksan dokuz ismine yönelik yazılmış muammaları çözmüştür (Baş, 1999). Lamiî Çelebi, Mir Hüseyin Nişâbûrî'nin *Risâle-i Muammâ* adlı diğer eserine de *Şerh-i Muammeyât-ı Mir Hüseyin Muammâyî* adıyla bir şerh yazmıştır. Bu risaleye yazılan diğer şerhler arasında Muhammed b. Ali el-Nundakî, Hüsam b. Hayreddin (Bilkan, 2000: 176-178) ve *Şerh-i Muammeyât-ı Nişâburî* adıyla Hüseyin Muammâyî'nin (Yılmaz 2007: 295) yazdığı şerhler bulunmaktadır.

Şüphesiz ki *Risâle-i Muammâ* üzerine yapılan en önemli şerh, Gelibolulu Mustafa Sürûrî'nin yazdığı *Şerh-i Muammeyât-ı Mir Hüseyin* adlı eserdir. 16. asrın tanınmış hadis, tefsir ve belagat âlim ve ediplerinden biri olan Sürûrî, 1491 yılında Gelibolu'da doğmuştur. Hâce Şaban isimli zengin bir tüccarın oğlu olarak dünyaya gelmiş ve daha küçük yaştan itibaren devrin ileri gelen alimlerinden dersler almıştır. 1520 senesinde Fenârizâde Muhyiddin Efendi tarafından ilk olarak naiblik görevine getirilmiştir. Sürûrî, hocası olan Fenârizâde'nin güvenini kazanmış, onun 1522'de Anadolu kazaskeri olmasıyla, yanında resmi evrakını diğer resmi dairelere götürüp getirme işi olan "tezkirecilik" hizmetinde bulunmuştur. Bundan sonra birkaç defa müderrislik görevi yapan şair, yaşadığı üzüntülü verici olaylardan etkilenerek birkaç defa dervişlik yolunu seçmiş, hacca gitmiş ve inzivaya çekilmiştir.

Sürûrî'nin aldığı en önemli görev ise Şehzade Mustafa'nın hocalığı olmuştur. 1546'da bu göreve atanan Sürûrî, şehzadenin sohbet arkadaşı ve nedimi olmuş, onun için pek çok eser kaleme almıştır. Şehzade Mustafa'nın 1553'te katledilmesi Sürûrî için adeta bir yıkım olmuş ve bu olaydan sonra inzivaya çekilmiştir. Geri kalan yaşamında resmî herhangi bir gelirden mahrum kalan şair, ölümüne kadar kitaplarının geliri ve bazı tersane ve bahriye mensuplarının yaptıkları yardımlarla geçimini sürdürmüştür. 72 yaşında iken 1561 senesinde kolera salgınında vefat ederek Beyoğlu'nda Mevlevihane'nin yukarısında kendi yaptırdığı taş minareli cami-i şerifin avlusuna defnolmuştur (Güleç 2001: 1-6).

Kaynaklarda faziletli, olgun, bilgili biri olarak anlatılan Sürûrî'nin belagat bilmekte üzerine yoktur. Dili tatlı ve huyu güzeldir. Şairliği devrine göre orta derecedir. Halk arasında çok büyük bir alim olarak tanınmıştır. Şiir türündeki eserlerinin vasatlığının aksine, ilim ve belagat alanındaki eserleri son derece başarılıdır. Sürûrî, Arap ve Fars edebiyatının önemli eserleri üzerine yoğunlaşarak hem tercüme ve şerh kitapları hem de lügat ve gramer kitapları yazan bir edebiyatçıdır. Kaynaklar onun otuzdan fazla eserinin olduğunu belirtir. Tefsir, hadis, fıkıh, mantık, ilm-i nücum, tıp ve edebiyat gibi çeşitli sahalarda eserler kaleme alan müellif, daha çok anlaşılması zor konularda eserler kaleme almıştır. (Güleç 2001: 7) Âşık Çelebi, Keşşâf, Kâzî, Buhârî, Hidâye'den şerhler yapıp bazen gazeller söyleyip bazen de göklere çıkararak ilm-i nücumdan kitaplar

yazdığını, *Kânûn-ı Tıp* adlı kitaba şerh yazıp muamma fenninde kapı açtığını söyler. (Kılıç 2018: 418) Kınalızâde Hasan Çelebi de yukarıda söylenenlerle benzer şeyler söyleyerek üç divanı olduğunu ve Farsçada pek iyi olmadığını ifade eder (Sungurhan 2017: 428). Latifi, Sürûrî'nin çeşitli sanatlarla donanmış, yüksek ilimlerin ve muteber fenlerin ekseninde, Mevlânâ'nın *Mesnevî*'sine, *Divan-ı Hafız*'a, Câmî'nin ve Mir Hüseyin'in muammalarına, Şeyh Sa'dî'nin *Bostan ve Gülistan*'ına şerhler yazıp müşkülâtını çözmüş ve kaidelerini beyan etmiş biri olduğunu belirtir. Ayrıca *Arûz-ı Evhâdü'l-garîn* ile *Arûz-ı Endülüsî* ve *Enisü'l-Uşşâk*, *Hadayiku's-Sihri*, *Risâle-i Sanayi'ü's-Şi'ri* gibi eserleri tercüme etmiştir. Belagat alanında önemli bir eser olan *Bahrü'l-ma'arif* adlı eseri de yazmıştır (Canım 2018: 271).

Sürûrî, Mir Hüseyin, Mollâ Câmî ve Ali Ker'in muamma risâlelerine şerhler yazmıştır. Bunlardan en geniş ve kapsamlı olan eseri, *Şerh-i Muammeyât-ı Mir Hüseyin* adlı eserdir. Şarih bu eseri, Amasya'da Şehzade Mustafa'nın hocalığı sırasında kaleme almıştır. Eserin Türkiye'deki kütüphanelerde pek çok nüshası bulunmakla beraber, bu nüshalarda telif tarihi olarak H 941 (M 1534-35) tarihi belirtilmektedir. Sürûrî, esere hamdele ve tevhid ile başlayıp ardından şerhin yazılma sebebinin anlatıldığı sebab-i teşrih bölümünü kaleme almıştır. Mir Hüseyin'in risâlesindeki tertibe uyularak tanım ve açıklamalar önce tercüme edilmiş, sonra muammaların çözümüne yer verilmiştir.

2.1. Hâşimî'nin “Şerh-i Muammeyât-ı Mir Hüseyin”i

Mir Hüseyin'in *Risâle-i Muammâ* adlı eserine şerh yazanlardan biri Hâşimî'dir. Yazar hakkında kaynaklarda herhangi bir bilgi yer almamaktadır. Hâşimî'nin şerhinin *sebeb-i teşrih* bölümünde isminin künyesi “Hâşim b. Mikâ'il el-Mülaqqab Sarı Lâle eş-Şirvânî el-Arz-ı Rûmî” şeklinde geçmektedir. Bundan hareketle babasının adının Mikail, lakabının da “Sarı Lale” olduğu görülmektedir. Yine şarihin Şirvanlı veya Erzurumlu olduğu bu künyeden anlaşılır.

Tezkirelere Göre Divan Edebiyatı İsimler Sözlüğü'nde 12 tane Hâşim ve Hâşimî mahlaslı şair olmasına rağmen (İpekten vd. 1988: 190-191), bu şairlerin herhangi birine ait bilgiler şarih Hâşim b. Mikâ'il ile örtüşmemektedir. Bunun dışında Türk edebiyatında muamma alanında önemli bir yere sahip olan 17. yüzyıl şairlerinden Bursalı Seyyid Mehmed Haşimî isimli bir şair bulunmaktadır. Ancak Hâşim b. Mikâ'il'in yukarıdaki künyesine bakıldığında bu iki şairin aynı kişi olma ihtimali oldukça zayıftır.²

Hâşimî, muamma şerhinin *sebeb-i teşrih* kısmından sonra, üç beyitlik bir manzumeye eseri tamamlama tarihini vermiştir.

*Hâşimî bu şerhi çün itdi tamâm
Dür gibi elfâzına viridi nizâm
Eyler iken fikr-i meh ü sâlini
İsmile târih-i ferruh-fâlini
Hâtırâ bâ-ta'miye kıldı sünûh*

² Bursalı Hâşimî, 16. yüzyılın sonları ile 17. yüzyılın başlarında yaşamıştır. Asıl ismi Mehmed Çelebi'dir. Şair kadılık görevlerinde bulunmuş ve İstanbul'da 1625 senesinde vefat etmiştir. Şiirlerinde çağdaşlarına göre sade bir dil kullanan şair, bir gazel ve kaside şairi olmaktan çok sanatlı ve orijinal tarih manzumeleri yazmakta ustadır. Ancak muamma alanında da oldukça hünerlidir. Divanında 41 isme yazılmış muammalar ve bu isimlerin şerhleri bulunmaktadır (Karaca 1995: V-XVIII).

Söyledi budur gül-i tâc-ı şürûh

Manzumenin son beytinde şarih ta'miyeli tarih yöntemi ile eserin tamamlanış yılını bildirir. "Bir tarih mısraının harflerinin sayı değerleri toplamı bir olayın yılını tam olarak vermezse, o zaman sonuca kaç sayı ilave edileceği veya çıkarılacağı bir önceki mısradaki genellikle açık veya kapalı bir üslupla belirtilir. Bu tür tarihlere ta'miyeli tarihler denir." (Yakıt 2010: 358) Buna göre son mısra ebced usulüyle hesaplandığında;

Söyledi budur gül-i tâc-ı şürûh

سويلى بودر كل تاج شروح

$$60+6+10+30+10+2+6+4+200+20+30+400+1+3+300+200+6+8=1296$$

sayısı çıkmaktadır. Ancak ta'miyeli tarih olduğu için önceki mısradaki "bâ-ta'miye" ifadesinden hareketle "bâ" hecesinin sayı değeri olan 3'ü de eklediğimizde 1299 tarihi ortaya çıkmış olur. Hicri 1299 tarihi miladi takvimde yaklaşık olarak 1881/82 yıllarına tekabül etmektedir. Buna göre Hâşimî'nin bu tarihte hayatta olduğu bilgisine varılır.

Hâşimî'nin bilinen tek eseri Mir Hüseyin'in muamma risalesine yazdığı şerhtir. Araştırmalarımız sonucu eserin iki nüshası tespit edilmiştir. Eserin ilk nüshası Ankara Milli Kütüphane Yazmalar Koleksiyonu'nda *Şerh-i Mu'ammeyât-ı Mir Hüseyin* ismiyle yer almaktadır. Eserin adı 1b'de "Hazâ kitâb-ı mu'ammâ-yı şerîf rahmetullâhi 'alâ muşannifihi ve rahmeten vâsi'eten" şeklinde geçmektedir. Nüsha 06 Mil Yz A 8543 arşiv numarası ile kayıtlıdır. 150 varaktan oluşan eserde her varak 21 satırdan müteşekkil olup nesih hatla kaleme alınmıştır. 202x140-150x80 mm ebatlarında, çeharkuşe vişne rengi meşin, üstü ebrû kağıt kaplı mukavva cilt ve kağıtlar krem rengi ve kısmen rütubet lekeli. Keşideler ise kırmızıdır. Nüsha sondan eksik olduğu için istinsah yeri, tarihi ve müstensihî hakkındaki bilgiler de bilinmemektedir.

Eserin diğer nüshası, İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi'nde, "Şerh-i Mu'ammeyât-ı Nişâbüri" ismiyle ve T3269 arşiv numarası ile kayıtlıdır. 223 varaktan oluşan nüshada her varak 21 satırdan müteşekkildir. 270x168 mm ölçülerinde olan nüsha mukavva cilt içerisinde olup talik hatla yazılmıştır. Bu nüsha tam bir nüsha olması bakımından önemlidir. Nüshanın sonunda eserin telif ve istinsah tarihi, müstensihî gibi bilgiler yer almamaktadır.

Şarih eserine müfte'ilün müfte'ilün fâ'ilün vezniyle kaleme alınmış 45 beyitlik bir tevhit ile başlamıştır. 1b-2b varakları arasında yer alan tevhitte, ilk önce besmelenin faziletlerinden bahsedilmiştir:

Bismillahirrahmânirrahîm

Dürer-i sertâc-ı kelâm-ı kadîm

Maşar özini haş-ı tûl ile ol

Âlem-i tahkîke çıkar ince yol

Kaş-ı menâzil bunuñ ile olur

Tayy-i merâhil bunuñ ile olur

Ardından besmeleyi oluşturan harflerin faziletleri tek tek izah edilir. Burada harflerin gizemi ve kutsiyeti üzerinde durulmaktadır. Şarih, "bâ" harfinin sohbetlerin anlamını bildirdiğini,

müminlerin yakınlığına delalet ettiğini belirtir. Melekler “mîm” harfini isimlerinin başına koyduğu için, dokuz felek onlara yüce bir makam olmuştur. Allah’ın “ism-i Celâl”i açılmış bir güle, “hâl ehli” ise onun düşkün bülbülüne benzemektedir. O, kendini zikredenleri görüp gözetir ve irfan hikmetinin suyuna daldırır. Rahmet denizinin oltasına benzetilen “lâm” harfleri, O’nun lütfuna işaret eder. “Râ” harfi, din düşmanlarına karşı bir hançerdir ve “elif” de o düşmanlardan biri olan ejderhanın gözüne atılan oktur. “Hâ”lar ruhlara hareket vermeseydi, “belâ” lafzı dile getirilmezdi:

***Bâ**’i ki muşâhabet aña me’âl
Kurbet-i mü’minlere ol oldı dâl*

***Bâ**’ile sînenden alursan sebak
Dikkat ile var yüri yâ **sîne** bak*

***Mîm**ini çün başına kodı melek
Cây-ı refi’ oldı aña nüh felek*

*Bism ki üç harf ile söyler besem
Dest-i ümîdi nice andan kesem*

*Beñzer açılmış güle ism-i Celâl
Bülbül-i âşüftesidir ehl-i hâl*

*Zâkirini Hây görür gözedir
Hikmet-i ‘irfân şuyuna gözedir*

***Lâmları** lütfına işâret durur
Olta-i hût-ı yem-i rahmet durur*

*Düşmen-i dîn hançeridür anda **râ**
Çeşmine tîr-i **elifi** ejdehâ*

***Hâları** vermese idi rûha rû
Kavl-i belâyı nice söyledi o*

Daha sonra “rahmân” ve “rahîm” lafızlarının faziletleri anlatılır. Şarih, tevhidin devamında “fetha, kesre, teşdîd, nokta” gibi hareke ve işaretlerin de “fetih, zafer, saadet, devlet” gibi kutlu manalara delâlet ettiğini bildirir:

*Ṭoldı yem-i rahmet ile er-rahîm
Kâtresi düşse söneyidi cahîm*

*Şekl-i sükûnında sükûn u vakâr
Dil bulur ol halkada itse karâr*

*Fethaları viridi fütûhdan haber
Kesreleri kesrleri cebr ider*

*Hey’et-i teşdîd diseñ âyâ nedir
Perçem-i tûğ-ı zafere şânedir*

Noktaları necm-i sa’âdet durur

Kevkebelü kevkeb-i devlet durur

Şarih, 21. beyitten itibaren Allah'ın varlığını ve birliğini anlatmada muammayla ilgili terimlerden yararlanır. Bu bölümde özellikle “beraât-i istihlâl”³ sanatı yapılarak aslında eserin başında eserin muhtevasıyla ilgili bilgiler verir. Özellikle muamma tertip ve çözümünde kullanılan işlemlerin sadece bir ismi buldurmaya yönelik olmadığı belirtilerek bu işlemlerin Yüce Allah, kainat ve insanlığın varlığına ve yaradılış sırrına yönelik felsefi ve hikemî hususlara işaret ettiği ifade edilir.

Allah'a hamd etme, şüphesiz bir düzenin göstergesidir. Onun zâtına ve sıfatına layık bir övgü ve yüceltmenin mukayesesi yoktur. Müşküleri **teshil** eden (kolaylaştıran) ve âlemin ahvalini **tebdil** eden (değiştiren) O'dur. İnsanlarda olan **fetk ü retk** de (onarma, iyileştirme), muamma ilmindeki **retk ü fetk** de (düzeltme) hep O'ndan olur. **Tahlîl ü terkîb** (ayırma ve birleştirme) etmek de **tahsîl ü tekmîl** (toplama ve tamamlama) da O'nun işidir. Bu görünen âlem Allah'ın isimlerinin açığa çıktığı, görüldüğü yerdir. Dünyadaki her şey, zât-ı şerifini yansıtan parlak bir aynadır. Dikkatle tahkik edildiğinde eşyada O'nun cemâli ve kemâlinin hikmeti ve kudreti görülür. O “ol” diyince bakır altına **kalb** olur (dönüşür):

*Hamd mu 'ammâsı be-nâm-ı ilâh
Muntazam olduğına yok iştibâh*

*Na 't-ı sezâvâr ü senâ vü sipâs
Zât u şifâtına ola bî-kiyâs*

*Müşkili oldur kamu teshîl iden
'Âlemiñ ahvâlini tebdîl iden*

*Andan olur bunda olan fetk ü retk
'İlm-i mu 'ammâda gelen retk ü fetk*

*Tahlîl ü terkîb anıñ kârıdır
Tahşîl ü tekmîli iden Bârîdir*

*'Âlem anıñ mazhar-ı esmâsıdır
Cümlesi mir 'ât-ı mücellâsıdır*

*Görünür eşyâda cemâli anıñ
Hikmet ü kudretle kemâli anıñ*

*Kün diyicek kalb olur altuna mis
Dilese bu emri ider mün 'akis*

Tevhidin son kısmında Cenâb-ı Allah'ın eşsiz sıfatlarından bahsedilir. Ardından Hz. Muahmmmed'e ait güzel vasıflar dile getirilir:

*Zâtı kadîm evvel ü âhirdürür
Bâkî vü hem bâtın u zâhirdürür*

³ Beraat-i istihlal, bir edebi esere konusuna uygun olarak başlangıç yapmak anlamına gelir. Buna “bera'ât-i ibtidâ, hüsn-i ibtidâ” da denir (Mermer, Keskin 2005: 17).

Hâsılı Allâh aheddür ahed
Vâhid ü küddüs ü şameddür şamed
Cümle-i mahlûkı anîñ nağzıdur
Dükeli baş ü rusuli mağzıdır
Ĥâşşeten hazret-i Muhammedi
İsm ü müsemması güzel Aĥmedi
Muşhaf anîñ ĥüsnini tavzîh ider
Kaşlarına nûnla telmîh ider
Gözleriniñ vaşfını kim şâd ide
Âye-i mâzâğı daĥi yâd ide⁴
Nûr-ı ruĥından ider iseñ şorağ
Bezm-i tecellîde iki şeb-çerâğ
Ķad ile zülf ü dehânından ĥakîm
Virdi ĥaber didi elif lâm mîm
Şûret ile rehber aña Cebrâ'îl
Ma'nide Cebrâ'ile oldur delîl

Şarih, “Sebeb-i İnşâ” başlığını verdiği sebeb-i teşrih bölümünde, muamma ilminin inceliklerle ve remizlerle dolu ve bu latif ilmin hakikat ve sembollerle dolu uçsuz bucaksız bir deniz olduğunu belirtir. Bu ilim, özellikle şeklen ve manen çeşitli hususlara işaret eden lafızların bir araya gelmesiyle oluşturulur. Âlimlerin en övgüye layık olanı ve şairlerin en şerefliisi “Mevlânâ Mîr Hüseyin bin Muhammed el-Ĥüseynî eş-Şefî’i el-Mu‘ammâyî en-Nişâbûrî”nin telif ettiği risâle çok detaylı ve incelikle kaleme alınmıştır. Öyle ki belagat meydanının zorluklarıyla mücadele eden nice Nerimânları kırmış, fesahat arsasının Rüstem gibi pek çok pehlivanının elini kolunu bağlamıştır. Onun risâlesi, eşine az rastlanan istiare ibarelerinin ve beyan ve meani eserlerinin ulaşamayacağı mertebeye ulaşmıştır. Bu eser, fazilet ve kemal ehlinde büyük bir topluluğun beğendiği bir kitaptır. Bu risalenin açık ve belirgin bir şekilde anlaşılmasını sağlayan, hoşça gidecek tarzda düzenleyen ve çözümlerini yeniden söyleyen Farsça ve Türkçe şerhler yapılmıştır. Lakin bu şerhlerden bazısı süsten, güzellik ve gösterişten uzak, faydalı usul ve kaideleri belirtmede ve muammalara başka mana vermede eksiktirler. Bu yüzden ĥakîr ü faĥîr Hâşim bin Mikâ’îl el-Mülaĥĥab Şârı Lâle eş-Şîrvânî, Türkî dil ile yeniden şerh ve müsvedde yazmıştır. Bu şerhin mütalaa ve mülâhazasına talip olan ve rağbet eden vefalı dostlar, bu kusur dolu kulu hayır ile yad edip bir fatiha-i şerif ile ruhunu şad etsinler:

“Sebeb-i İnşâ

Ma'rûz oldur ki tahkîk-i 'ilm-i mu'ammâ cevâhir-i daĥâyîk u rumûzât ile meşĥûn u yavâkit-i ĥakâyîk u işârât ile meknûn baĥr-i bî-pâyân u deryâ-yı bî-kerân bir 'ilm-i laţîf ve fenn-i şerîf olup bâ-ĥuşûş câmi'-i kemâlât-ı şûrî vü ma'nevî râfî'-i 'ilm-i 'ulûm-ı resmî vü yakînî mefĥarü'l-'ulemâ vü eĥşâmü's-şu'arâ Mevlânâ Mîr Hüseyin bin Muhammed el-Ĥüseynî eş-Şefî'î el-Mu'ammâyî en-

⁴ ما زاغ البصر وما طغى (Göz şaşmadı ve haddi aşmadı) Necm 53/17.

Niṣâbûrî kaddesallâhu sırrahu ve efâza ‘aleyhi berrahu ḥazretleriniñ anda te’lif ü taṣnîf buyurdukları risâle hezâr hezâr zûr-âzmâyân-ı meydân-ı belâgatiñ niçe Nerîmânelerin şikeste ve bisyâr bisyâr pehlivânân-ı ‘arṣa-i feṣâhatiñ bâ-bâzûy Rüstemânelerin beste ve ‘ibârât-ı bedâi’ü’l-isti’ârât ve asâr-ı beyân u ma’ânîyle nazîre kabîl olmayacak mertebeye peyveste bir kitâb-ı müsteṭâb olmağa erbâb-ı faẓl u kemâlden cemm-i ğafîr ü raḥt-ı kesîr beyân-ı ma’nâ ve ḥall-i mu’ammâsında zebân-ı Farsî ve lisân-ı Türkiyle şerḥ-i zibâ tarḥ u ebkâr-ı efkârına cilvegâh olmağışün ra’nâ-i şarḥ icâd ü tertîb kılmuşlar lakin ba’zısında olan ziyet ü ârâyiş ve behcet ü nümâyiş ve rüsum-ı fevâyid ü kavâ’id ve şuver-i usûle vü ecvibe ve nukûş-ı te’vilât ü ihtimâlât ba’zısında olmadığından (3a) bu ḥakîr ü fakîr ü kalilü’l-bizâ ‘ata ez’afü’z-zü’efâ ve aḥḥarü’l-kurrâ **Hâşim bin Mikâ’ül el-Mülaḥḥab be-Şarî Lâle eş-Şirvânî mühtedâ ve el-Arz-ı Rûmî** mavṭına ğafarallahu lehu’l-vâlideyye ve aḥsene ileyhimâ ve ileyhi daḥi ol şürûḥdan bir kaçına tettebu’ ile mezkûrâtдан güzîde vü pesendîdelerin câmi’-i ‘ibârât-ı Türki ile bir şerḥ tahrîr ü tesvîd itdi. Muṭâla’a ve mülâḥazasına tâlib ü râġib olan ihvân-ı şafâ ve ḥullân-ı vefâdan aṣlahallâhu aḥvâ lehum mercû ve mütemennâdır ki bu ‘abd-ı pür-ḥuşûrî ḥayr ile yâd ve bir fâtiḥa-i şerîf ile rûḥunu şâd buyuralar.”

Hâşimî, eserinde genel olarak Mir Hüseyin’in risâlesinin tertibine uymuştur. Eserin dibace kısmında kendisinin eklediği “tevhit, sebep-i inşâ ve tarih manzumesi” gibi bölümlerden sonra, Mir Hüseyin’in risalesine başlarken kaleme aldığı tevhidin tercümesi ile devam etmiştir. Şerhte Mir Hüseyin’e ait olan Farsça ibâre ve mısraların üstü kırmızı ile çizilmiştir. Şarih Sürûrî’nin yaptığı şerhten farklı olarak mısraları birebir tercüme etmemiş, kendince anlamını açıklama yoluna gitmiştir. Ancak bunu mısra mısra yapmıştır:

“Be-nâm-ı ân ki ez-te’lif ü terkîb
Anîñ adıyla başlarım ki te’lif ü terkîbden
Mu’ammâ-yı cihân-râ dâd tertîb

Mu’ammâ gibi dünyâya tertib verdi ya’ni her nesnesini mevzi’-i lâyıkında ḳodı”

Şarih muamma çözümüne geçerken şiirden çıkarılacak ismin hangi mısradaki olduğunu belirtir. Ardından Sürûrî’nin şerhinde de gördüğümüz “ṭarîḳ-i istiḥrâcî oldur ki” şeklindeki kalıp bir ifade ile muammayı açıklamaya başlar. Hâşimî’nin muamma çözme yönteminin diğer şarihler göre daha detaylı olduğunu söylemek mümkündür. Bunun dışında Hâşimî çoğu zaman başka şarihlerin çözüm yöntemine göndermelerde bulunmuş, bazen de muamma ilminde meşhur olan kimselere ait alıntılara başvurmuştur. Böylece muammayı çözerken başvurduğu usulü temellendirme ve kaynak gösterme yoluna gitmiştir.

Dikkat çeken bir diğer husus da şarihin Mir Hüseyin’in muamma tanımı ve usulleri hakkındaki ifadelerine çok fazla eklemeler yapmasıdır. Diğer şerhlerde gördüğümüzün aksine hem tercüme hem de çözümler fazlaca uzatılmıştır. Nüshada muammanın hangi isme tertip edildiğini göstermek için “çünânçi der-ism-i ...” şeklindeki kalıp ifade kullanılmış, ancak isimler derkenara yazılmıştır.

Tercüme-i Şerh-i Mu’ammeyât-ı Hüseyinî (İÜ Nadir Eserler Ktp. TY3597 Arşiv Numaralı Şerh)

Mir Hüseyin Nişâbûrî'nin muamma risalesine yazılan bir diğer şerhe ait nüsha İstanbul Üniversitesi, Nadir Eserler Kütüphanesi'nde bulunmaktadır. Müellifi belli olmayan bu nüsha, eksik bir nüshadır. Eserin başındaki “dibâce, muamma tanımı, bazı kaidelerin tarifi gibi bölümler” bulunmamaktadır. Eserin zahriye kısmında “Tercüme-i Şerh-i Mu‘ammeyât-ı Hüseyinî” yazmaktadır. Nüsha TY3597 arşiv numarası ile kayıtlıdır. 122 varaktan oluşan eserde her varak 26 satırdır. Talik hatla yazılmıştır. Nüsha 210x137 mm ölçülerinde olup deri ciltlidir.

“Temmet” kaydında nüshanın H 986 (M 1578) yılının Rebülevvel ayının sonlarında tamamlandığı bildirilir. Ayrıca nüshanın sonunda Mir Hüseyin'in *Mu‘ammâ Risâlesi*'ni bitirme tarihi olan H 905 yılına işaret eden Farsça bir beyit bulunmaktadır.

În nüsha ki Mîrem sâht tamâm

Der-nüh şad u penc bûd der-mâh-i şiyâm

Şerhin baş sayfaları eksik olduğu için “dibâce” kısmının tertibini bilemiyoruz. Ancak sonraki bölümlere bakıldığında eserin diğer şerhlerde olduğu gibi Mir Hüseyin'in risalesinin tertibine uyduğu görülür. Öncelikle şarih, muamma usulüne ait Farsça tabir ve cümlelerin üzerini kırmızı ile çizmiştir. Herhangi bir tanım veya açıklamaya “kavlulu, ve kavlulu” ifadesi ile başlanmaktadır. Bunların tercümesine ve çözümüne başlanırken de “mahfî olmaya ki, rûşen oldur ki, ma‘lûm ola ki” gibi kalıp ifadelerle söze başlanır. Muammanın tertip edildiği isim belirtilirken de diğer şerhlerde olduğu gibi “çünânki der-ism-i ...” ifadesi kullanılır. Şerhin genelinde şarihin Farsça beyitleri tercüme etmediği, doğrudan muammanın çözümüne geçtiği görülür.

Bu şerhin diğer şerhlere göre önemli yanı, şarihin hem muamma usullerine ait tanımlarda hem de muamma çözümünde detaya inmesidir. Şarih, herhangi bir usulü izah ederken Mollâ Câmî, Ali Yezdi gibi muamma alanında önemli eserler yazmış kişilerin bu usulü nasıl ele aldığını, nasıl örnekler kullandığını vs. anlatır. Bu şekilde bir bakıma bir muamma kaidesinin en doğru şeklini ortaya koymak adına karşılaştırmalı bir şerh yapmıştır:

“‘Amel-i Terkîb: (...) Ma‘lûm ola ki Hâzret-i haqâyık-penâhî mazhar-ı feyz-i ilâhî Mevlânâ Câmî Hâzretleri ki muhteri ‘-i ‘amel-i Türkîdir Hilye-yi Halel kitâbında buyururlar ki terkîb oldur ki iki lafız yâ ziyâde ki ma‘nî-yi şî‘rde müfred olmaya ma‘nî-yi mu‘ammâyîde müfred i‘tibâr oluna. Mollâ Câmî Hâzretleri ma‘nî-yi şî‘ri demeden ma‘nî-yi gayr-i mu‘ammâyîye ‘udûl itmişlerdir. Zîrâ Mollâ Câmî katında mu‘ammâ manzûm olmak lâzım degildir. (...)” (TY3597/ vr. 3a)

Ayrıca şarih, muamma çözümüne başlamadan önce üzerinde tahlil veya terkîb gibi işlemler yapılacak kelimeyi “maksûd bi’t-temsîl kelime-i ...dır” şeklinde belirtir.

Sürûrî, Hâşimî ve TY3597 nolu şerhlerin kısa mukayesesi

Yukarıda hakkında bilgi verilen muamma şerhlerinden Sürûrî'nin, Hâşimî'nin ve müellifi belli olmayan İÜ TY3597 arşiv numaralı muamma şerhlerinin yapı ve içerik bakımından benzerlik ve farklılıklar gösterdiği görülmektedir. Bu şerhlerin hepsi de genel olarak Mir Hüseyin'in risâlesindeki tertibe uymuştur. Şerhler arasındaki benzerlik ve farklılıklar şu üç hususta kendini gösterir:

a) Dibâce kısmında yazılan tevhid ve sebab-i telif gibi bölümler: Sürûrî ve Hâşimî'nin şerhlerinin dibâce kısımlarındaki düzen aynıdır. Her ikisi de eserlerine tevhid ile başlamışlardır.

Bunun ardından şerh yazma sebeplerinden bahsettikleri “sebeb-i teşrih” bölümü yer almaktadır. TY3597 nolu şerhin ise baş kısmı eksik olduğu için dibace bölümünün özelliklerini bilemiyoruz.

b) Farsça beyit ve ibarelerin tercümesi: İkinci olarak dikkat edilecek husus ise Farsça ibare ve beyitlerin açıklamasıdır. **Sürûrî**, Farsça ibâreleri ve mısraları birebir ve aslına uygun olacak şekilde tercüme etmiştir. Bu bakımdan Sürûrî'nin kelime kelime tercüme yaptığı söylenebilir:

Örnek

Terkîb ‘ibâret ez-ânest ki mecmû’-ı eczâ-râ kable’t-terkîb be-ma’nî-i ğayr-ı mu‘ammâyî yek lafız ne-bûde bâşed be-ma’nî-yi mu‘ammâyî lafz-ı ehad i’tibâr nümâyend. Terkîb andan ‘ibâretdür ki cüzlerün mecmû’ı ki terkîbden evvel ma’nâ-yı ğayr-i mu‘ammâyîde bir lafız olmaya ma’nâ-yi mu‘ammâyîde bir lafız i’tibâr göstereler. *Be-şart-ı ân ki murâd ez-ân ma’nî bâşed ne lafız*. Ol şartla ki murâd andan ma’nâ ola lafız olmaya (Öntürk 2019: 291).

Hâşimî de Farsça mısra ve satırları tercüme etmiş, ancak Sürûrî'nin yaptığı gibi kelime kelime tercüme yoluna gitmemiştir. Doğrudan tercüme yapmak yerine ifadenin anlamını açıklama yoluna gitmiştir. Bu yüzden Hâşimî'nin tercümeleri daha uzun ve detaylıdır.

Örnek

“Terkîb ‘ibâret ez-ânest ki mecmû’-ı eczâ-râ kable’t-terkîb be-ma’nî-i ğayr-ı mu‘ammâyî yek lafız ne-bude bâşed be-ma’nî-yi mu‘ammâyî lafz-ı ehad i’tibâr nümâyend. *Be-şart-ı ân ki murâd ez-an ma’nî bâşed ne lafız*.

Terkîb andan ‘ibâretdir ki ma’nâ-yı ğayr-i mu‘ammâyî ile bir lafız olmayan eczâ ma’nâ-yi mu‘ammâ ile lafz-ı vâhid i’tibâr olma. Ol şart ile ki ol lafz-ı vâhid i’tibâr olandan fakat ma’nâ kaçd olma lafız kaçd olmaya. Maħfî kalmaya ki kable’t-terkîb kaydı olduğu için ma’nâ-yı beyânda tarh olındı ve ketb-i meşhûr olan ma’nâ-yı şî’r yerine ma’nâ-yı ğayr-i mu‘ammâyî getürmek ta’rif-i mu‘ammâda mevzûn kaydı olmadığı içündür. Nazımda mündaric olan elfâzın ğayrında vâkı’ terkîbe ta’rif-i şâmil olmak için degildir. Dü lafzı gibi ki taħlîl bahsinde mu‘ammâ-yı Cüneydde ve Nebîde zıkr olındı. Zirâ dü lafzının ta’addî-yi ma’nâ-yı mu‘ammâyîye nisbetle neved ü heft ve neved ü yek ‘ibâretlerinde taħkîk itmiştir ve şekk yokdur ki bu ‘ibâretlerin mefhûmı ma’nâ-yi mu‘ammâyî ‘adâdındandır. Ma’nâ-yı ğayr-i mu‘ammâyîden degildir. Zirâ üslûb-ı ihşâyîyle ol mefhûma zihn intikâl itdi...” (Hâşimi/T3269: vr.58b)

TY3597 nolu nüshada ise Farsça manzumelerin tercümesi yapılmamıştır. Ancak muamma usullerinin anlatıldığı ifadeler birebir tercüme edilmek yerine daha çok uzun uzun izah edilmeye çalışılmıştır.

Örnek

“Terkîb ‘ibâret ez-ânest ki mecmû’-ı eczâ-râ kable’t-terkîb be-ma’nî-i ğayr-ı mu‘ammâyî yek lafız ne-bûde bâşed be-ma’nî-yi mu‘ammâyî lafz-ı ehad i’tibâr nümâyend. *Be-şart-ı an ki murâd ez-ân ma’nî bâşed ne lafız*.

Maħfî olmaya ki terkîb oldur ki mecmû’-ı eczâ ki terkîbden muħaddem ma’nî-yi mu‘ammâyî i’tibâriyle vâhid olmaya. Ma’nâ-yı mu‘ammâyî ile lafz-ı vâhid i’tibâr olma. Gerek eczâ-yı kable’t-terkîb mecmû’-ı müstaķil ola veyâħud müstaķil olmaya. Ma’lûm ola ki kayd kable’t-terkîb vâkı’

olmuştur. Zirâ ki ma'nâ-yi ğayri mu'ammâyî onuñ yerini dutar, belki maħaldır. Zirâ mühimdir ki ma'nâ-yı ğayr-i mu'ammâyı ba'de't-terkîb daħi vâķi' olurmuş diyü hâtırâ hutûr ider..." (TY3597: vr. 3a)

c) Muammaların şerhi:

Sürûrî'nin muamma şerhlerinde öncelikle mısraların birebir tercümesini görürüz. Bu tercüme kelime kelime yapılmış olup mana olarak da birebir örtüşür. Ancak şarihin vezin ve kafiye bakımından uyum yakaladığı söylenemez. Muamma çözümüne geçildiğinde ilk başta hangi mısra veya beyitten muamma isminin çıkarılacağı şarih tarafından söylenir. Ardından "Tariķ-i istihrâcî oldur ki" şeklindeki kalıp ifade ile üzerinde tahlil ve terkib gibi işlem yapılacak lafız hangisi ise belirtilir. Sonra ortaya çıkan yeni kelimeler ve cümleler anlamına göre değerlendirilip yeni lafızlar elde edilir. Burada ortaya çıkan yeni lafızlar "terâdif, telmih" gibi sanatlarla değerlendirilip bunlardan hasıl edilen kelimelerin harf karşılıkları belirlenir. Son olarak elde edilen harfler veya kelimeler birleştirilerek muamma ismine ulaşılmış olur.

Örnek

"Ve çünânki der-ism-i **Kemâl**

Gehî ki çehre-i zibâ nümâyed ân dilber

Key âfitâb ü meh âyed be-çeşm-i ehl-i nazâr

Bir vaktde ki yaraşık yüz gösterür ol dilber

Kaçan gün ü ay gele ehl-i nazaruñ gözine

Mısrâ'-ı sâniiden Kemâl çıkar. Tariķ-i istihrâcî oldur ki lafz-ı key (كى) ve âfitâb (أفتاب) tahlil olup ve yâft (يافت) terkib bulup kâf (ك) yâft âb u meh demek olur. Kâf-ı meftûha âb bulıcaķ ki murâd mâdur Kemâ olur (كما) ve meh lâmdur (ل). Mecmû'ı Kemâl (كمال) olur." (Öntürk 2019: 296)

Hâşimî'nin muamma çözümleri de Sürûrî'nin çözümleri ile benzerlik gösterir. Şarih, ilk önce Farsça beyit ve mısraları tercüme eder. Ardından muamma çözümünde ismin hangi mısradan çıktığını belirtir. Yine "Tariķ-i istihrâcî oldur ki" şeklindeki kalıp ifade ile hangi kelimenin tahlil veya terkib olduğu söylenir. Hâşimî tahlil olan lafzın bağımsız ya da başka kelimelere bağlı olup olmadığı hususunda daha detaylı bilgi verir. Sonra kelimelerin müradifi varsa belirtilir. Hasıl edilen kelime ve harfler birleştirilerek muamma ismi ortaya çıkar.

Örnek

"Ve çünânki der-ism-i **Kemâl**

Gehî ki çehre-i zibâ nümâyed ân dilber

Key âfitâb ü meh âyed be-çeşm-i ehl-i nazâr

Bir vâķit ki güzel şûret göstere ol dilber

Kaçan güneş ü ay gelür ehl-i nazaruñ gözine

Mısrâ'-ı sâniiden Kemâl çıkar. Tariķ-i istihrâcî oldur ki lafz-ı key tahlil olunur iki cüz-i müstaķil ve ğayr-i müstaķile. Biri kâf-ı meftûhadır ki mâdde-i isimdir ve biri harf-i yâdır ve âfitâb daħi tahlil olur iki cüz-i müstaķil ve ğayr-ı müstaķile. Biri aftdır ki mâ kablinde harf-i yâ ile terkib olup yâft mürekkeb olmuştur ki maķşûd bi't-temsîldir. Biri daħi âbdır ki murâd mürâdifî mâdır.

Her gâh kâf-ı meftûha mâ lafzını bulursa kemâ olur. Mehden murâd sî i 'tibâriyle harf-i lâmdir ki göze görününce ya 'ni zuhûra gelince Kemâl olur." (Hâşimî, vr. 61b)

TY 3597 arşiv numaralı şerhte diğer şerhlerden farklı olarak Farsça mısraların tercümesi verilmez. Bunun yerine doğrudan muamma çözümüne geçilir. Muamma çözümünde ismin hangi mısradan çıkarılacağı bilgisi de verilmemektedir. "Puşîde olmaya, mahfî kalmaya, rûşen odur" şeklindeki kalıp bir ifade ile çözüme başlanır. Ardından tahlil olacak kelime belirtilir, ancak kelimenin hangi bölümlere (cüz) ayrıldığı söylenmez. Bu şerhte diğer şerhlerin aksine lafızların hangi muamma amelleri ile çözüldüğü kısaca söylenerek hasıl edilen kelime ve harfler verilir ve bu harfler bir araya getirilerek muamma ismine ulaşılır.

Örnek

"Ve çünânki der-ism-i Kemâl

Gehî ki çehre-i zibâ nümâyed ân dilber

Key âfitâb ü meh âyed be-çeşm-i ehl-i nazâr

Puşîde olmaya ki kelime-i key ve lafz-ı âfitâb her biri ikişer cüz ile münhal olup ve kelime-i yâft iki cüz-i gayr-i müstakilden terkîb bulup maqşûd bi't-temsîl oldu. Mâ hâşıl budur ki kâf-ı meftûha buldı. Lafz-ı âb 'amel-i terâdüf ile âbdan murâd lafz-ı mâdır ve 'ibâret-i meh çeşm-i ehl-i nazardan 'amel-i iştirâk ve üslûb-ı inhişârî ile lâm irâde olunup Kemâl hâşıl gösterdi." (TY 3597: vr. 4a)

Sonuç

Divan edebiyatında muammanın gelişim ve yayılmasında önemli etkisi olan Mir Hüseyin Nişâbüri'nin muamma risâleleri, Türk şairler tarafından çokça şerh edilmiştir. Bunlardan en meşhur olanı 16. yüzyıl âlimlerinden olan Gelibolulu Mustafa Sürûri'nin kaleme aldığı "Şerh-i Muammeyât-ı Mir Hüseyin" adlı eserdir. Yaptığımız araştırmalar sonucunda Mir Hüseyin'in *Risâle-i Muammâ* adlı eserine yazılan iki bilinmeyen şerh tespit edilmiştir. Bu şerhler üzerine bugüne kadar herhangi bir çalışma yapılmamıştır. Bunlardan ilki Hâşim b. Mikâ'il'in kaleme aldığı *Şerh-i Muammeyât-ı Mir Hüseyin* isimli şerh, diğeri ise müellifi belli olmayan *Tercüme-i Şerh-i Mu'ammeyât-ı Hüseyinî* isimli ve İÜ Nadir Eserler Ktp. arşiv numaralı şerhtir. Çalışmamızda bu iki yeni şerh tanıtılmış, incelenmiş ve Gelibolulu Sürûri'nin yazmış olduğu şerh ile mukayese edilmiştir.

Hâşimî'nin, Sürûri'nin ve müellifi bilinmeyen TY3597 arşiv numaralı şerh incelendiğinde üçünün de Mir Hüseyin'in muamma risâlesinin tertibine uyduğu görülür. Şarihler eserlerine tevhit ve sebab-i teşrih bölümleri ile başlamış, ardından Farsça ibare ve manzumeleri tercüme etmişlerdir. Sadece TY3597 arşiv nolu şerhte manzum parçaların tercüme edilmediği görülür. Çalışmamızda tanıttığımız iki yeni şerh de Sürûri'nin şerhinden farklı olarak açıklama yaparken Mollâ Câmî, Nevâyî gibi müelliflerin muamma risâlelerine göndermeler yaparak anlatımı zenginleştirme, alıntı yapma, kaynak gösterme gibi teknikleri kullanmışlardır. Ayrıca özellikle Hâşimî'nin şerhinde başka

şarihlere yönelik yapılan reddiyeler dikkat çeker. Şarihler genellikle muamma çözümünde benzer yolları tercih etmiş, genel olarak muamma çözüm kaidelerine uymuşlardır.

Türk edebiyatında muammanın gelişim çizgisini tam olarak görebilmek ve muamma çözümü ve tertibi hususunda kullanılan çeşitli kaide ve usulleri tespit etmek adına, yukarıda tanıttığımız eserlerin incelenmesi ve kapsamlı birer çalışmaya tabi tutulması büyük önem arz etmektedir.

Kaynaklar

- Arat, Reşit Rahmeti (2005). *Gazi Zahireddin Muhammed Bâbur, Bâburnâme*. İstanbul: Kabcacı Yay.
- Arslan, Mehmet (2000) “Divan Edebiyatında Mu‘ammâ”, *Osmanlı Edebiyat-Tarih-Kültür Makaleleri*, İstanbul: Kitabevi Yayınları, 251-276.
- Baş, Münire Kevser (1999) *Lâmi Çelebi'nin Şerh-i Mu‘ammeyât-ı Âlâ Esma-i Hüsnâ'sı*, Yüksek Lisans Tezi Ankara: Ankara Üniversitesi.
- Bilkan, Ali Fuad (2000) *Türk Edebiyatında Mu‘ammâ*, Ankara: Akçağ Yayınları.
- Canım, Rıdvan (2018). *Latîfi, Tezkiretü’ş-Şu‘arâ ve Tabsiratü’n-Nüzamâ*, Ankara: KBY (e-kitap)
- Devellioğlu, Ferit (2000) *Osmanlıca Türkçe Ansiklopedik Lügat*, Ankara: Aydın Kitabevi.
- Eraslan, Kemal (2015) *Ali Şir Nevâyî, Mecâlisü’n-Nefâyis*, C. II, Ankara: TDK Yayınları,
- Erdoğan, Mustafa (1997) “Edebiyatımızda Şerh Geleneğine Genel Bir Bakış”, *Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Manisa, S.1, 1-9.
- Güleç, İsmail (2001) “Gelibolulu Musluhiddin Sürûri, Hayatı, Kişiliği, Eserleri ve Bahrü’l-Maârif isimli eseri”, *Osmanlı Araştırmaları: The Journal of Ottoman Studies*, XXI, 211-236.
- İpekten, Haluk vd. (1988) *Tezkirelere Göre Divan Edebiyatı İsimler Sözlüğü*, Ankara: KBY.
- Karaca, Oktay Selim (1995) *Hâşimî Divânı*, Yüksek Lisans Tezi, Kayseri: Erciyes Üniversitesi.
- Kartal, Ahmet (2009) *Mu‘allim Nâcî, Lügat-i Nâcî*, Ankara: TDK Yayınları.
- Kılıç, Filiz (2018) *Âşık Çelebî, Meşâ‘irü’ş-Şu‘arâ*, Ankara: KBY (e-kitap)
- Mermer, Ahmet ve Keskin, Neslihan Koç (2005) *E. T. E. Terimleri Sözlüğü*, Ankara: Akçağ Yay.
- Öntürk, Tolga. (2019). *Sürûri'nin Şerh-i Muammeyât-ı Mir Hüseyin Adlı Eseri (İnceleme-Tenkitletli Metin)*, Doktora Tezi, Van: Yüzüncü Yıl Üniversitesi.
- Saraç, Mehmet Ali Yekta (1997) “Mu‘amma ve Divan Edebiyatındaki Seyri”, *İstanbul Üniversitesi Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, C. 27, S. 1, İstanbul, 297-308.
- Sungurhan, Aysun (2017) *Kınalızade Hasan Çelebi, Tezkiretü’ş-Şu‘arâ*, Ankara: KBY (e-kitap).
- Şemsettin Sami. (2006) *Kâmûs-ı Türkî*, İstanbul: Çağrı Yayınları.
- Tarlan, Ali Nihat (1936) *Divan Edebiyatında Mu‘amma*, İstanbul: Burhaneddin Matbaası.

- Ünlü, Osman (2014). “Klasik Türk Edebiyatında Edebî Şerhlerin Yazılış Sebepleri Üzerine Bazı Düşünceler”, *Eski Türk Edebiyatı Çalışmaları IX, Metnin Halleri: Osmanlı'da Telif, Tercüme ve Şerh*, İstanbul: Klasik Yayınları, 148-167.
- Yakıt, İsmail (2017). *Türk-İslam Kültüründe Ebced Hesabı ve Tarih Düşürme*, İstanbul: Ötüken Yayınları.
- Yılmaz, Ozan (2007) “Klasik Şerh Edebiyatı Literatürü”, *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, C.5, S.9, 271-303.
- Yılmaz, Ozan (2011) “Bir Münekkit Var Şarihten İçeri-Türk Edebiyatında Reddiye Geleneği ve Sudî-i Bosnevî Örneği”, *DEV Dergisi*, C.7, 107-154.